

MIÉRT BOLOND(UL) A BOLOND?

JELENTÉSTANI VÁLTOZÁSOK VIZSGÁLATA A *BOLOND* KAPCSÁN

G. OROSZ RENÁTA

Bevezetés

A nyelvi változások mindig a nyelvi rendszer aktuális felhasználásának színterén, azaz a nyelvhasználatban, a beszéd során indulnak el és itt is realizálódnak először. Mint Benkő Loránd kifejti, a változás természetéből adódik, hogy használat közben a régebbi elemek helyére újabbak léphetnek, amelyek idővel újabb használati szabály létrejöttét sürgetik. Egy nyelvi változás létrejöttékor sémák, minták keletkeznek, amelyek a rendszerben ható kényszer, az analógia miatt egyre szélesebb körben terjedhetnek. A nyelvi változás mindig diakrón viszonyfoglalom, a módosulás ténye a szinkrón metszetek időbeli összevetéséből adódik.

A nyelvi változásnak két fő típusát különböztetjük meg. Az egyik esetben a régi változatot (az előzményt) teljesen felülírja az új (a következmény). Ilyenkor az előzmény perifériára szorul, majd kihullik a nyelvi rendszerből. A másik esetben az új elem a már meglévő mellé lép, nem veszi át a helyét, csupán egy lehetséges variációt ad a nyelvhasználónak (Benkő 1988).

Ezek a tendenciák megfigyelhetők a szókészlet területén is. A szavak összefüggési hálózatát azonban nem borítja fel, ha egy szó kikopik a nyelvhasználatból, vagy egy új elemmel bővül a rendszer. Mivel ez a leglazább szerkezetű nyelvi részrendszer, az itt végbemenő változások máshogyan érzékelhetők, mint például a fonémák szintjén vagy az igei paradigmában bekövetkező változások. Néha azonban fel kell ismerni a lexika terén jelentkező a változásokat is: erre kiváló alkalom adódik a szavak szótárazásánál, a szócikkíráskor.

Ebben a cikkben egy olyan szócsaládot ismertetek, amely alapján jól felvázolható az előbb említett tendenciaszerű változás jelentések alakulása során. A magyar nyelv nagyszótára (a továbbiakban Nszt.) szócikkírójaként én kezdtem el 2005-ben a *bolond* szó és szócsaládja kidolgozását. Az azóta eltelt időben más vette át a szócikket, és a főszerkesztése is megtörtént. A szócikkek írásakor a már meglévő szótári előzmények mellett (CzF., ÉrtSz., TESz., ÉKsz. stb.) konkrét nyelvi adatokat használtam fel a jelentésszerkezetek kialakításához. Az itt említett valós nyelvi adatok a nagyszótári cédulaanyagból és a Magyar Történeti Szövegtárból (www.nytud.hu/hhc/ kb. 27,5 millió szövegű) származnak. A szócikk vázának kialakításakor alaposan felfejtettem a *bolond* szó mögött rejlő denotációt, hogy az egyes jelentéseket jól különválaszthassam egymástól. A példamondatok sok esetben alátámasztották az addig felvázolt jelentésszerkezetet, máskor éppen a változásokra irányították a figyelmet. A mai szemantikai vizsgálatoknál természetesen figyelembe kell venni a szótörténet és az etimológia eddigi eredményeit. Így a jelentésszerkezet kialakításakor jelen munkámban a korpuszokon túl egyéb forrásokra is támaszkodom, mivel a *bolond* szó már 1772 előtt is élt a magyarban.

A kutatás célja, hogy feltárja a *bolond* szócsaládján belül fellelhető összefüggéseket, amelyek etimológiailag és lexikálisan megragadhatók. Eredeti terveimmel ellen-

tétben itt most csak a saját szócikkvázlatomat mutathatom be, mivel a nagyszótári szócikkek jelenlegi munkapéldányaiba nem volt módomban betekinteni, így majd csak a „b” betűs kötetben megjelenő végső változattal vehetem össze az itt elhangzottakat.

A szócsalád eredete

A *bolond*-dal kapcsolatban egységesen elfogadott nyelvtörténeti nézet, hogy a szó az ómagyar korban került a magyarba szláv jövevényszóként. A szláv itt azonban csak etimológiai gyűjtőkategóriának tekinthető, konkrét szláv nyelvhez mindeddig nem sikerült kötni a *bolond*-ot, habár Bárczi a szlovén jövevényszavak között említi (Bárczi 1951: 65). Az átvétel idejéhez hangtani kritériumok alapján kerülhetünk közelebb. A szláv nazális magánhangzók (ę és ɔ) a XI. század körül (újabb vélemények szerint már hamarabb) eltűntek a legtöbb szláv nyelvből. Így az átvétel a XI. század előtt mehetett végbe, mert a szláv nazális magánhangzók helyén magánhangzó + *m/n* hangkapcsolat található a magyarban (Zsilinszky 2003: 382). Ezt a változást Bárczi még a XII. század előttre tette (Bárczi 1951: 65). A szócsalád első tulajdonnévi adata Anonymusnál található *Blundus* alakban (EWUng.), amely a *bolondos* szó első előfordulásaként 1200 körülre datálható. Ez Kniezsa (1955: 99) szerint csak népetimológia lehet Anonymusnál *Bolondóc* vár nevére. Időrendben a következő adat a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) fordul elő. Itt a *bolondul* ige jelenik meg, *bolondott* [=bolondolt] *meg* alakban. 1381-ből adatható a *bolond* melléknévként egy oklevélből (OkI Sz.). A XV. századból vannak adatok a *bolondság* 'elmebaj' (1456 k.) és a *bolondozik* 'eszelenként viselkedik' (1490) szóra. A szócsalád tagjai közül a XVI. század során bukkant fel írott forrásokban a *bolondít* (1527) ige és a *bolond* melléknév 'mérgező, mérges <növény>' jelentésben (1578). Néhány évszázad után újabb elemek jelentek meg a tágabb szócsaládban. Az EWUng. 1803-ból adatható a *bolondgombá*-t, ezt a Nszt. azonban már korábbról is tudja majd dokumentálni. Ugyanígy a *bolondjába(n)* szót is, amit a Tzs. (Magyar és német zsebszótár. Magyar Tudós Társaság, Buda) 1838-ban említi, a Nszt. azonban 1788-as adattal reprezentálhatja. 1845-ből vannak írott adatok a *bolondéria* szóra, és 1872-ből kimutatható a *bolond* főnév 'szövöszéken a fonál kifeszítésére használt kőnehezék' jelentése. A szócsalád az eddig felderített írott adatok alapján csak a XIII–XIV. századtól dokumentálható, holott a fonetikai adatok arra utalnak, hogy már jóval ezelőtt bekerült a magyarba. Ebből is látszik, mennyire esetleges a nyelvtörténeti adatolás: nem biztos, hogy csak az, és csupán abban az alakban/jelentésben élt, amelyre forrásadataink vannak.

A szócsalád alapjául egy kikövetkeztetett, ósszláv gyök (**blǫdъ*) szolgált, amely a legtöbb szláv nyelvben is megtalálható. A szláv szó mindenütt elvont főnév ('tévedés, tévelygés' jelentésű). Csak a cseh nyelvben van konkrét 'ostoba ember' jelentése, az azonban 1742 utánról adatható, így nem lehetett a magyar szó forrása (Kniezsa 1955: 99). A szó a katolikus szlávoknál az eredeti 'tévedés' jelentésben volt használatos, a görögkeleti szlávoknál az egyház révén a 'paráznaság' jelentés honosodott meg. Itt érdemes megemlíteni, hogy ugyanebből az ósszláv gyökből ered a magyar *beléndes* 'parázna' (1380 k.) jelentésű szó is, amely a nyelvtörténet során a *parázna* (1372 u./1448 k.) szó átvételével kiszorult a köznyelvből. Ez is beszédes példáját adja annak, hogyan alakul a szókészlet és jelentések bonyolult hálózata a nyelvtörténet során.

A magyar *bolond* szó az eredeti 'tévedés' jelentésből fejlődhetett. Hadrovics (1992: 122) szerint az idegen (szláv) nyelvből átvett, elvont jelentésű főnév a magyarba

-ság/-ség képzőt kap. Ennek a képzőnek csupán az a feladata, hogy az idegen szó beilleszkedjék egy magyar jelentéscsoportba. Később ebből a képzett szóalakból a magyar nyelvben elvonódik a melléknévi jelentésű alapszó Hadrovics szerint. Ez tapasztalható a *bolond* mellett az *ál*, *beteg*, *hosszú*, *cifra*, *gonosz* szavak esetében is. Az eredeti főnévből tehát elvonás útján keletkezett melléknév. Ezt a fejlődési vonalat látta Miklosich már 1882-ben. Így írt erről a *bolond* szó kapcsán: „A főnévnek melléknévvül alkalmazása nem tartozik a ritkább esetek közé” (Miklosich 1882: 117). A mai magyarban a *bolond* megtalálható főnévként és melléknévként, a jelentések között több párhuzam is kimutatható csakúgy, mint a szócsalád egyéb elemei között.

A *bolond* szó vizsgálata

A *bolond* szó esetében igen sok nyelvi adatot kellett átvizsgálni ahhoz, hogy a jelentések mindegyikére beszédes példa kerüljön elő. Az 1800 cédula, majdnem 2800 korpuszadat és több ezer CD-s példamondat feldolgozása után kialakult az a jelentésváz, amelyre az adatok felüszhetők. A cédulaanyagból természetesen igen sok adatot ki kellett venni, mert 1772 előtti adatot idézett, vagy közmondásokra hivatkozott. Meg kellett találni azt az elkülönítő jelentésszegmentumot, amely alapján külön jelentésbe vagy jelentésárnyalatba tehetők az egyes példák.

A főnév és melléknév elkülönítése és párhuzamba állítása is fontos szerepet kapott. Így kialakult a 'józan ésszel ellentétes módon gondolkodó, beszélő, cselekvő', illetve ilyen (személy)' jelentés. Ez melléknévként 1773-tól, főnévként 1775-től adatolható az elektronikus korpuszból. Ez azt is jelenti, hogy a *bolond* szó ebben a jelentésében már korábban meghonosodott a magyarban, különben csak az egyik vagy csak a másik szófajra lennének adataink ebből a kezdeti periódusból.

Ettől a jelentéstől elkülönül a 'zavarodott elméjű, szellemileg beteg (ember)'. Itt a megkülönböztető jegy a bolondság mértékében van, éppen ezért igen nehéz elkülöníteni a csak 'normálistól eltérő' és a már az 'örület határát súroló, ill. elérő' jelentéseket. A különválasztás azonban mindenképp megalapozott, amit alátámaszt több nyelvi kifejezés is. Gondoljunk itt a *bolondokháza*, *bolondhagymáz* 'lázas betegség', *megbolondul*, *belebolondul* szavakra, illetve a *kötözni való bolond*-ra, akit eredetileg valóban kényszerzubonyba kellett kötni! A szófajok tekintetében ebben a jelentésben a melléknévre jóval kevesebb adatot találtunk, mint a főnévre. Melléknévként csupán néhány példa említhető, így felmerül a kérdés, vajon beolvadjon-e ez az árnyalat a 'szokásostól eltérő' főjelentésbe. Ellenérvként mindenképp felhozható a főnévnek ez a jól elkülöníthető, számos adattal dokumentálható jelentése.

„*bolond* nő vagy holdkóros szerető” (1844 Széchenyi István)

„De úgy látszik, hogy Polikárp, ha nem is *bolond* egészen, kissé mindenestre megzavarodott” (1920 Turcsányi Elek)

Főnévként 1790-től a XX. század végéig adatolható a 'szellemileg beteg, őrült ember' jelentés. Álljon itt a példák közül néhány!

„Ép elméjek nintsen azoknak: 1. A' kik elmebéli betegséget szenvedtek, mint a' melancholicufok, maniacusok, hideglelő *bolondok*, nyavalya ron-tottak” (1794 Rácz Sámuel)

„Örültek házában eszmélt fel újra, tagjain a *bolondok* tarka mezével” (1842 Madách Imre)

„Ahhoz, hogy egy *bolond* kiszabaduljon, meg kell játszania a normálist” (1985 Sándor György)

Ha a 'szokásostól eltérő, más módon viselkedő' jelentésjegyet állatra használjuk, újabb jelentésárnyalattal gazdagodik a *bolond* melléknév. Ezt az árnyalatot a bizalmas nyelvhasználatra utaló (*biz*) minősítéssel szótárazhatjuk. A példamondatok a XIX. század elejétől a XX. század végéig nyúlnak.

„Ha a csipkebokron rózsza nem teremne, *Bolond* madár volna, aki ráröppenne” (1831 Vörösmarty Mihály)

„A nevelő újra harsányan nevetett, mint egy *bolond* pulykakakas” (1926 Móricz Zsigmond)

„Valamelyik *bolond* tyúk eltévesztette a naptárt. – A tyúkok nem kotlanak ősszel” (1986 Gion Nándor)

Ha ugyanezt a jelentésjegyet gépre, eszközre, szerkezetre vetítjük, a *bolond* melléknév újabb jelentéséhez jutunk. Erre a 'hibásan, rendellenesen működő <eszköz, gép, szerkezet>' jelentésre nem sok adatot találtam, de létjogosultságát mutatja az, hogy másutt, pl. szóláshasonlatokban (*Út, mint a bolondóra*) is előfordul. A példaanyagból kiemelhetők a következő mondatok:

„ideje már eldobni ezt a *bolond* tollat, melyet nem tudom mi lelt most? Hogy sehogy sem akar elfáradni” (1847 Petőfi Sándor)

„Hátha az a *bolond* [tűz]korsó akkor sül el, mikor felnyitódik?” (1878 Jókai Mór)

„Hisz lőnék én, de ha ez a *bolond* ágyú sose odavisz, ahová céloznak vele” (1910 Móricz Zsigmond)

A 'szokatlanul viselkedő ember' jelentéstől el lehet különíteni azokat az adatokat, amelyek a *bolond* főnév újabb jelentéseit tükrözik: 'viselkedésével, tetteivel, beszédével stb. derültséget keltő ember', illetve 'udvari nevettető, komédiás'. Ebbe a jelentésbe természetesen beleérződik az a közfelfogás is, miszerint a gyerekek és a bolondok bármikor kimondhatják az igazat, hiszen annak semmi következménye nem lesz rájuk nézve.

„*Bolond!* Királyi jutalmat nyersz tőlem, ha más Lelket, más érzeményt öntesz fiamba” (1819 Kisfaludy Károly)

Ez időben végigvonul az egész korpuszon. Ez a jelentés azáltal is kiemelkedik a többi közül, hogy nagy számú állandósult szókapcsolat köthető hozzá. Elsők között említhető az *udvari bolond*, amit eddigi szótárirodalmunk (*Tört*) minősítéssel jelöl, majd a *falu bolondja* és a *sült bolond* is (a Nszt.-ban valószínűleg a *bolond* szócikk végén frazeológiai utalásként jelennek meg a szótár szerkesztési elvei miatt). Ide tartoznak a *bolondot csinál vkiből*, *bolondot űz vkiből*, *bolondot űz vkivel*, *bolonddá tart vkit*, *bolonddá tesz vkit*, a *bolondját járhatja vkivel* állandósult szókapcsolatok. Itt mindenütt a 'rászed, becsap és ezáltal nevetségessé tesz vkit' jelentés mutatható ki.

Ennek a jelentésnek lehet a melléknévnél jelentkező megfelelője a '(meghökken-tően v. bosszantóan) furcsa, különös, szokatlan (, ami esetleg másoknak mulatságosnak tűnik)'.

Erre a jelentésre is említsünk néhány konkrét melléknévi adatot!

„Még az igaz bölts is szép nevét el-veszti; Hogy magát e' *bolond* játéknak erefzti” (1789 Göböl Gáspár)

„*bolond* szerencsém volt, mindig beütött a vörös [a kártyában]” (1879 Jókai Mór)

„Eljöttek a Szirmay-leányok, de micsoda *bolond* szalmakalap volt a fejükön” (1900 Mikszáth Kálmán)

„egy pillanatig úgy rémlett, hogy nem is ő szólt, hanem valami *bolond* visszhang tévedt be az utcába” (1986 Grendel Lajos)

A melléknévnél elkülöníthető egy jelentésárnyalat, amelyik az időjáráshoz kötődik. A *bolond* melléknév állhat 'szeszélyes, kiszámíthatatlan, szélsőséges <idő(járás)>' jelentésben.

„Mindig *bolond* hónap volt, mióta e világ, Az, melyet márciusnak keresztelt a diák: Fagy, hó, eső, derült ég, vihar ... mind egy napon! Csak úgy bámul belé a bölcs kalendárium” (1847–1852 Arany János)

„Ejnye galambom, mit keres maga ebben a *bolond* időben az uton?” (1881 Vajkay Károly)

„Álmosító, *bolond* idő, vaj tél ez még vagy már tavasz, ez a badar kétféleség: a szellő langy, az út havas” (1935 Fenyő László)

„Egy *bolond* futózápor egyenesen jót tenne a világnak. Elverné a port, megitatná a kukoricákat” (1991 Csoóri Sándor)

Ehhez a jelentéshez köthető a leginkább nyelvjárásokban fokozásként használt *bolond*, azaz 'meglepő(en), feltűnő(en), nagy(on)'. Ez általában a *nagy* melléknévhez kapcsolódóan jelenik meg. Az adatok a XVIII. század végétől a XX. század végéig folyamatosan kimutathatók.

„Ezért a' Kis Erekyéért emelték ezt a' nagy *bolond* épületet” (1807 Farakas Ferenc)

„ha ... köpönyeg és esernyő nélkül ment útra, mindig elérte valami *bolond* nagy felhőszakadás” (1896 Kozma Andor)

„Igen *bolondul* forr a must” (1925 Juhász Gyula)

„Ki engedte meg, Hogy énnem a padlás mennyezetbe, Oly *bolond* nagy lyukat csináljanak?” (1990 Bán Zoltán András)

A *bolond* főnév állhat 'értelmetlen, ostoba, esztelen dolog' jelentésben, ami szintén végigvonul időben az egész korpuszon. A legelső idevágó adat azért is említésre méltó, mert egy olyan kifejezést tartalmaz, amely ma már bővebb magyarázatot igényel.

„[Palamedes] ki-vette [Ulisses] szinlett *bolondgyát*” (1774 Dugonics András)

O. Nagy Gábor foglalkozik mélyebbre hatóan a *kiveszi a bolondját* kifejezéssel (O. Nagy 1960: 220). Ő azonban cikkében egy 1801-es példára hivatkozik első adatként a Nszt. céduláiból, holott erre már 1774-ből is előkerült példamondat ugyanonnan. O. Nagy vizsgálatából kiderül, hogy itt a szókép egy pásztoréletből vett gyógymódon alapul. Ahol kis puha folt érezhető a juh homlokán, onnan kell kivenni a hólyagférgert, azaz a *bolondját*-t, ami kergekórt okozhat az állatnál. Természetesen az előbb idézett adathoz már az átvitt ('alaposan elintéz, megver, helybenhagy') jelentés látható. Az átvitel alapja elsősorban a gúnyos használat lehetett.

Az 'esztelen, meggondolatlan cselekedet, megnyilvánulás, bolondság' jelentéshez leggyakrabban a *bolondokat csinál, bolondokat beszél* kifejezéseket, illetve ezek szinonimát találhatjuk, de ide köthető a *járja a bolondját, rájön a bolondóra, rájön a bolondja* kifejezés is. Ez utóbbi eredetileg szintén kapcsolatba hozható a juhoknál kergeiséget okozó féreggel.

„minden *bolondot* kész volna az emberrel elhitetni” (1836–1842 Tóth Péter)

„Hidvéghy Oszkár még azt a *bolondot* is megteheti, hogy komolyan bele-szeret [a nevelőnőbe]” (1885 Marosi Kálmán)

„Részeg fejjel *bolondokat* fecseg” (1960 Makai Imre)

Ennek a jelentésnek melléknévi megfelelője a 'meggondolatlan, értelmetlen <cselekedet, magatartás, megnyilvánulás>', amely szorosan köthető természetesen a 'józan ésszel ellentétes módon gondolkodó, beszélő, cselekvő <személy>' jelentéshez. Lássunk néhány bolond cselekedetet, megnyilvánulást tükröző konkrét példát!

„*bolond* reménység” (1775 Aranka György)

„Tanuljatok Irtózni tőlem – hirtelen harag, S *bolond* szerelmi féltés a bűnöm” (1854 Garay János)

„Micsoda *bolond* okoskodások ezek, se füle, se farka!” (1906–1907 Mikszáth Kálmán)

„Közben persze csacsi ötletei is lehetnek és indulataiban ostoba és *bolond* lépésekre is elragadtathatja magát” (1956 Veres Péter)

A *bolondja vkinek, vminek* kifejezés kapcsán a nyelvtörténeti változások miatt kettős vonulat rajzolódik ki. A kifejezés végigvonul az 1772–2000 közötti időszakon, a régiségben azonban kimutatható a mai használattól eltérő ’alárendeltje, szolgája vkinek’ jelentés. Ebben az esetben a vonzat mindig személyre vonatkozik. Ez 1788-tól a XIX. század közepéig adatható. Ennek az árnyalatnak a kialakulásába esetleg közrejátszott az *udvari bolond* jelentésében kimutatható alárendelt szerep.

„Bezzeg meg-adám Miksának a’ tzifra Vásár-fiját Ne tartson ő *bolondjának*, betsülje mátkáját” (1788 Ravazdy András)

„ha már magyar büszkeségét is elé akarja venni: a magyar nem született arra, hogy pénzért más *bolondja* legyen” (1821 Katona József)

„nem vagyok *bolondod*, nekem nem parancsol senki” (1845 Eötvös József)

A *bolondja vkinek, vminek* kifejezésben rejlő ’rajong vkiért, vmiért’ szoros kapcsolatot mutat a *bolondul vkiért, vmiért* ige hasonló jelentésével. Az igénél azonban időben elkülönül a ’nem szerelemmel szeret, inkább tisztel vkit’, a ’szerelemmel szeret vkit’, illetve a ’rajong vmiért’ jelentés. A XVIII. század végétől adatható a ’nem szerelemmel szeret, inkább tisztel vkit’, így ez a *bolondul* szócikkében (*rég*) minősítéssel rögzíthető. A másik két árnyalat csak a XIX. század közepétől adatható a korpuszokból, de attól kezdve máig folyamatosan megtalálható a nyelvhasználatban. A *bolondja vkinek, vminek* kifejezéshez köthető több összetett szó is. Az *asszonybolond*, *divatbolond*, *gyer(m)ekbolond*, *szoknyabolond*, *zenebolond* szavak mindegyikében megvan a ’rajongásig szeret’ jelentésmozzanat.

A *bolond* főnévként jelenthet ’szövőszéken a fonál kifeszítésére használt kőnehezék’-et is. Ezt az etimológiai szótárak 1872-től adatolják. Ez a jelentés csupán nyelvjáráásokban él, az adatok Székelyföldre köthetők, tehát viszonylag szűkebb területen ismert tájszónak mondhatjuk ebben az esetben a *bolond*-ot, így ezt az ÚMTsz. és egyéb tájszótárak rögzítik. A jelentés kialakulásának alapja – az EWUng. szerint – a ’hibásan működő <eszköz>’ jelentéshez kapcsolható, amennyiben a fonalfeszítő *bolondul járt*, azaz nem a szokott módon működött, ezért volt szükség a kifeszítő kőnehezékre.

Néhány gondolat a szócsalád egyéb elemeinek kapcsán

A *bolond* szó kapcsán láthattunk eddig is néhány olyan pontot, ahol a szócsalád elemei összekapcsolódnak. Most nézzük meg ugyanezt a képzett és összetett szavak felől!

A *bolondéria* szót 1845-től adathatjuk egy nagyszótári cédula alapján. A ’szeszély, hóbort, rögeszme’ jelentésű szó a *bolond* származékszava. Képzésére érdemes figyelmet fordítani, hiszen az ún. ál-latin szavak csoportjába tartozik. A *bolondéria* szó alakilag a *pedantéria*, *rafinéria*, *prüderia* stb. típusú szavak közé sorolható. Ezeknél a jövevényszavaknál az *-éria* képző a latinból átvett szavakra jellemző hangzást biztosította az egyébként más (főként a német) nyelvből átvett szavaknál. A nyelvújításkor keletkezett szót napjainkig tudjuk adatolni.

„gyönyörködni látszik a’ *bolondériák*’-ban” (1845 Életképek)

„a tenger a *bolondériája* ... Azt hiszi, minden bajt az okozott az életében”
(1924 Lengyel Menyhért)

„Ha abból a társadalmi osztályból valaki a művészet felé vette az útját, az léha *bolondériának* számított” (1996 Bors Edit)

A képzés után lássunk egy példát az összetett szavak csoportjából! A *bolond* előtaggal keletkezett a *bolondház* és a *bolondokháza* is szóösszetétellel. Mindkét szó jelentheti az ’elmeógyógyintézet’-et (, illetve ennek konkrét épületét), és használhatjuk ezeket a szavakat ’felbolydult, zavart, zűrés, nyugtalan hely, közösség’ értelemben. Ez utóbbi az átvitt értelmű használatból alakult ki. Az adatok szerint mindkét szó élt a XVIII. század végétől a magyarban. Mivel a *bolondokháza* szóra a példák inkább külön írva jelennek meg, felmerülhet a kérdés, vajon tényleg összetett szóval van-e dolgunk, vagy csupán egy jelzős szerkezettel. Mivel az összetett szavak igen gyakran alakulnak ki jelzős szerkezetekből, valamint hogy a *bolondokháza* szót még a XX. század végén sem írja mindenki egységesen, így a MHSz.-hez igazodva összetett szónak tekintem.

„Ennek gazdagsága el-repül, bankrotál [’csődöt jelent’]; Amaz a’ *bolondok’ házáig* meg fém áll” (1789 Göböl Gáspár)

„aki ilyesmit elhisz, azt legjobb volna Lipótmezőre vinni a *bolondok házába!*” (1886 Siriska Andor)

„Ha valakit zár alatt, nem a tömlöcben fognak tartani, hanem a *bolondok házában*, az éppen így néz ki, mint te” (1935 Tersánszky Józsi Jenő)

„már azt gondolom, nem épeszü, *bolondok házában* a helye” (1999 Magyar Hírlap jún. 24.)

Ha a két összetett szót összevetjük egymással, a mai nyelvérzék szerint azt mondanánk, hogy az ’elmeógyógyintézet’ jelentésű *bolondház* régies a *bolondokháza*-hoz képest. Ezt azonban megcáfolni látszik az a tény, hogy még 1963-ból is van adatunk a *bolondház*-ra. Igaz, ez Weöres Sándortól való, tehát nem zárható ki a szerző archaizáló szándéka, illetve a szótagszám kényszere.

„A Szegény és Árvaház, nem különben a Fenyíték, *Bolond* és Betegház jól vagynak el rendelve” (1793 Sándor István)

„Az istenek ... káromlóit, kopaszra borotváltatván, három esztendeig *bolondházba* zártattak” (1804 Bessenyei György)

„Szóbeszédük után meg így sem lehet idegeneknek adni ezt a lükét. A *bolondházba* meg is etetnék méreggel” (1933 Tersánszky Józsi Jenő)

„Mert aki *bolondház* rabja, ha meggyógyul, odahagyja, de aki bolondot ápol, ott lakik és el nem pártol” (1963 Weöres Sándor)

Az *elmeógyógyintézet* szóhoz viszonyítva a *bolondokháza* mindenképpen (*biz*) minősítésű, a *bolondház* pedig régies. A *bolondokháza* főnévben jól látszik a hajdani birtokos jelzős szerkezet. A *bolondház* jelentéssűrítő szóösszetételnek tűnik, amely nyilvánvalóan a német *Irrenhaus* alapján létrejött tükörfordítás.

A *bolond* alapszó 'zavarodott elméjű, szellemileg beteg (ember)' jelentése több helyen felbukkan még a szócsaládon belül. A NySz.-ban a *bolondozás* és a *bolondulás* szavak szerepelnek 'örület, betegség' jelentésben. A *bolondhagymáz* 'önkívülettel járó, súlyos, lázas betegség' is kapcsolható ebbe a jelentéskörbe. A szó természetesen (*rég*) minősítésű lehet egy mai értelmező szótárban, hiszen adatokat csak 1772-től 1892-ig tudunk felmutatni az archív cédulaanyagból.

„*bolond hagymáz* színe alatt hala meg” (1772 Marikovszky Márton)

„a' *bolond hagymáz*, és más ... mérges forró hideg-lelés” (1787 Mátyus István)

„itt ... a *bolond-hagymáz* orvosságairól van szó” (1892 Magyar Nyelvőr)

A *bolondhagymáz*-zal dokumentálhatjuk, hogy a szó élt a magyar nyelvhasználatban. Erre utal az is, hogy címszóként szerepel a CzF.-ban, ezzel rögzítve az egykori orvosi terminust. Újabb értelmező szótáraink (ÉrtSz., ÉKsz.) már csak a *hagymáz* főnevet veszik fel címszóként (*rég*) minősítéssel 'tífusz' jelentésben. A *bolondhagymáz* azonban bizonyítja, hogy itt jelentésszűkülés történt, a 'súlyos, lázas betegség' a *hagymáz* szónál már csak egy speciális típusú kórt jelöl.

Ugyancsak a 'zavart elmeállapot, örület' jelentés mutatható ki a *bolondság* szónál is a XVIII. század végétől 2000-ig.

„nem cfak újra meg-rettent; hanem elfzében meg-is tébolyodott. ... Minden jelekből kitettfzett a' futkosó *bolondság*” (1786 Dugonics András)

„Talán eszelős, pedig nem látszik rajta. ... Csak rá-rá jő néha a *bolondság*” (1849 Szigligeti Ede)

„azt hiszem, a maga *bolondsága* nem orvosi eset, vagy legalábbis nemcsak az... bár az ilyesmi általában összefügg” (1968 Göncz Árpád)

A *bolondság*-nál megtalálható emellett a 'zavaros, értelmetlen(nek tűnő), es. könnyelmű dolog, ill. megnyilvánulás', a 'tréfás, mulattató cselekedet; tréfa' és a 'jelentéktlen dolog; csekélység' jelentés is. Minden jelentés adatolható a XVIII. századtól a XX. század végéig. Így valóban megalapozottnak látszik Hadrovics már idézett feltételezése, miszerint *bolondság* alakban gyökeresedhetett meg a jövevényszó a magyarba, majd ebből vonódott el a *bolond* melléknév.

A *bolondul* igéről már szóltam a *bolondja vkinek, vminek* kifejezés kapcsán, de az 'örület, betegség' jelentésvonulatba is bekapcsolható a szó. Legbiztosabb példáját ennek a *megbolondul* igekötős alak adja, ami (*biz*) szóhasználatban 'eszét veszti, megzavarodik' jelentésű. Ugyanez a jelentésmozzanat megtalálható a *bolondul* igénél is, de itt (*rég, irod*) minősítéssel kell ellátni. Ha az értelmezésben a 'megbomlik az elméje,

megőrül’ kifejezéseket használjuk, jobban érzékelhető a ’normálistól való eltérés’ jegy, amely a ’betegség’ jelentésmezőhöz közelíti az igét.

„Böszülni, vádulni, *bolondulni*” (1795 k. Takáts Rafael)

„Ezeket látva, hallva, képzelve: agyvelőmbé nyilalt, – éreztem, hogy kezdek *bolondulni* (1883 Teleki Sándor)

„S láttam mindent Mitől borongtam s *bolondultam* titkon” (1913 Ady Endre)

Végül lássunk egy olyan jelentésbeli gócpontot, amely levezethető a *bolond* melléknévből, és hozzá több származékszó is köthető! Eddig nem esett szó a *bolond* ’mérgező, mérges’ jelentéséről. Ezt 1578-tól adatolják az etimológiai szótárak. A Nszt. adatbázisaiból 1795-ös első előfordulást tudtam felkutatni.

„A’ Vízi-Kígyo, más kígyókhöz nagyságára nézve hasonló, mintegy hamú színű tarka, olyan mérges, hogy ha a’ nyers vefőzt a’ fűjába tefzik, a’ haja fel-hójjágozik tőle [...] Ez hívatatik *Bolond* kígyónak, a’ Spanyoloktól Kulebra Loba” (1795 Gáti István)

Ezt a jelentést (*rég, ritk*) minősítéssel vehetnénk fel egy mai szótárba. A (*ritk*) megkötés azért szükséges, mert az adatok közül csak néhány bukkant fel ebben a jelentésben.

A szócsaládból ide köthető a *bolondgomba*. A szót az EWUng. 1803-tól adatolja. Azt ott hivatkozott adat megtalálható a Nszt. cédulái között, ahol szintén különírva szerepel az összetett szó, tehát tartozhatna akár a *bolond* melléknév ’mérgező’ jelentésébe is. A MTSz.-ban 1793-as adatot találtam, így néhány évvel korábbi adatolható ez a szó.

„maga a természet kezde rajta segíteni, mert hányásra kényszeríté, melly által ki-ürülván gyomra a’ *bolond gombától*, nehezen kezdett nyögédezni, és magához tért (1793 Magyar Hírmondó)

A *bolondgombá*-ra később természetesen egybeírt adatok is találhatók, a szó 2000-ig dokumentálható ebben a jelentésében.

A ’mérgező, mérges’ jelentés kimutatható még a *bolondító* szónál is, ami lehet melléknévi igenév, melléknév és főnév is szófaját tekintve. A *bolondító* melléknév ’a tudatállapotot (legtöbbször károsan) befolyásoló, bódító hatású’ jelentésében felfedezhető a *bolond* ’mérgező, mérges’ jelentésének hatása, bár a példákban látszik: itt nem egyértelműen a ’mérgező’, mint inkább a ’bódító, kábító’ jelentés dominál. Ilyen hatása azonban lehet a *bolondgombá*-nak is, hiszen nem minden mérges gomba halálos az emberre, némelyik csak rosszzullétet, bódulatot okoz.

„nints *bolondító* méreg a’ vérébe” (1772 Bessenyei György)

„A *bolondító* zene se szól: ki fogok józanodni!” (1912 Gárdonyi Géza)

„a nadragulyát [...] *bolondító* szerként tartják számon” (1979 Néprajzi lexikon)

A *bolondító* főnév állhat 'mérgező anyag, mérge' és 'mérgező gyomnövény' jelentésben is. A 'mérgező anyag, mérge' régies, mert a példamondatokból csak 1788 és 1885 között mutatható ki.

„Hát ha ki jó hitben *bolondítót* enne Tudatlan, már az-is a' pokolba menne?” (1788 Pálóczi Horváth Ádám)

„a gonosz mostoha csak egy vakarut ['kalácsfélét'] süített a három legénynek s abba is valami *bolondítót* kevert” (1885 Benedek Elek)

Ez a jelentés a 'mérgező gyomnövény'-ből fejlődhetett, hiszen valószínűleg azokból lehetett legkönnyebben ilyen hatású anyagot nyerni. A tájszótárak számos *bolondító*-előtagú gyomnövényt sorolnak fel (pl. *bolondítófű*, *bolondítómag*, *bolondítórepce*, *bolondítóvirág*). Ez is azt igazolja, hogy a *bolondító* főnevet egy értelmező szótárban (*nyj*)-nak kell minősíteni, mert ez az előbb felsorolt növények valamelyikére utal. A konkrét példákból nem mindig derül ki egyértelműen, mikor melyik gyomnövényről van szó, ezért indokolt inkább csak összefoglaló, gyűjtőkategóriát megadni a jelentés definiálásakor.

„ha kaphatnék egy kis szerelemgyökeret meg *bolondítót*, amivel annak a rosszhitű Katinak eszét veszthetném” (1795 Csokonai Vitéz Mihály)

„Mindenki ösmeri ... ama növényt, melyet köznyelven »*bolondító*«-nak, helyesen azonban: maszlagos redő szíromnak hívnak” (1877 Falusi könyvtár)

„Veszi a zsákot és kimegy a határba. Egyszer szikfűvet szed, máskor *bolondítót*, nadragulyát, vadmályvalevelet, mikor minek van az ideje” (1940 Veres Péter)

Nyelvi világgép a *bolond* kapcsán

Az etimológia és a jelentések szótárazásának problematikája után tekintsük át a *bolond* szóban és szócsaládjában tükröződő nyelvi világgépet is nagy vonalakban!

A *bolond* szó olyan kognitív tartományt hív elő a nyelvhasználóknál, amelynek szemantikai struktúrájában több profil is elkülöníthető (Bańcerowski 2002). Ha az etimológiai gyöktől indulunk, az 'eltévelyedés, eltérés, a (helyes) útról való letérés' az első. Ez a magyar *bolond*-ban nem mutatkozik meg konkrét jelentéshez kapcsolhatóan (de jól megfigyelhető a szláv nyelvek vonatkozó kifejezéseiben). Ha azonban a 'normához való viszonyulás, a normá(lis)tól való eltérés' profilt tesszük a kognitív tartomány középpontjába, jól kirajzolódik a *bolond* 'józan ésszel ellentétesen cselekvő, gondolkodó (ember)', a 'rendellenesen működő (tárgy)' és a 'szeszélyes, furcsa, szokatlán <pl. időjárás>' jelentése. Ide sorolható többek között a *bolondéria* 'hóbort, szeszély'

és a *bolondság* 'mókás cselekedet; tréfa', az *udvari bolond*, a *bolondját járhatja* vkivel kifejezés is.

Ha szemantikai mezők szerint osztjuk fel a *bolond* struktúráját, akkor a 'normálistól való eltérés'-en belül elkülönül a 'betegség' mező, mint ahogy erre már utaltam. Az alapszónál ide tartozik az 'őrült, zavarodott elméjű ember' jelentés, valamint a *bolondokháza*, a *bolondház*, a *kötözni való bolond* és természetesen a *bolondhagymáz* betegség neve is.

Ok-okozati viszony alapján eljuthatunk a *bolond* másik szemantikai összetevőjéhez, a 'mérgező (hatás)'-hoz, hiszen a *bolondgomba* és a *bolondító* hatású növények bódulatot, azaz a tudat- és elmeállapot módosulását idéz(het)ik elő az embernél vagy az állatnál.

Összegzés

Amikor ezekkel a szócikkkel dolgoztam, sokat töprengtem azon, vajon a szó-tárforgató, a felhasználó mennyire érzékeli majd azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek a jelentések terén rajzolódnak ki a szócsaládon belül. Szócikkíráskor természetesen figyelni kell ezekre, hogy az egyes címszavaknál megfelelő helyen szerepeljenek, és szükség esetén az odaillő minősítést kapják. Hiszen a szócsalád egyes elemei nemcsak morfológiai, de jelentésánál is összefüggnek és kölcsönösen hathatnak egymásra. Végül számomra is csak alaposabb utánajárást követően tárultak fel a mélyebb összefüggések, amelyeket itt megpróbáltam összegezni. Az itt felvázolt jelentésbeli összefüggérendszer hamarosan összevethető lesz a Nszt. megjelenő „b” betűs kötetének *bolond* szócsaládjával. Remélem azonban, addig is mindannyian közelebb jutottunk ahhoz, miért is bolond(ul) a *bolond*. Természetesen a vizsgálat tovább bővíthető több származékszó és más szempontok bevonásával.

HIVATKOZÁSOK

- Bañcerowski Janusz 2002: A profilírozás mint nyelvtudományi fogalom, *Magyar Nyelvőr* **126**, 321–8.
- Bárczi Géza 1951: *A magyar szókincs eredete*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1988: A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei, *Magyar Nyelvőr* **112**, 385–97.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Miklosich Ferenc 1882: A magyar nyelvbeli szláv szók, *Magyar Nyelvőr* **11**, 114–21.
- O. Nagy Gábor 1960: Kiveszi a bolondját, *Magyar Nyelvőr* **84**, 220–2.
- Zsilinszky Éva 2003: Szókészlet-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 372–92.

SZÓTÁRAK

- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar etymologiai szótár I*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1930.
- EWUng. = Benkő Loránd Hrsg.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- MHSz. = Fábíán Pál – Deme László – Tóth Etelka szerk.: *Magyar helyesírási szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár (www.nytud.hu/hhc/)
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk.: *Magyar nyelvtörténeti szótár I*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk.: *Új magyar tájszótár I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.